

TANULMÁNYOK / ARTICLES

A magyarországi határkutatás három évtizede Szakirodalmi áttekintés

Three decades of border studies in Hungary A literature review

PETE MÁRTON

PETE Márton: doktorjelölt, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Földrajz- és Földtudományi Intézet; 1117 Budapest, Pázmány Péter sétány 1/c.; petemarton@caesar.elte.hu; <https://orcid.org/0000-0003-1940-4841>

KULCSSZAVAK: együttműködés; határ; Kelet-Közép-Európa; Magyarország; politikai földrajz

ABSZTRAKT: Az 1980-as évek végétől a határok kutatása mind a magyar, mind a nyugati (nyugat-európai és észak-amerikai) területi kutatások jelentős vizsgálati területe lett. Ugyanakkor magyar szempontból számos térségi sajátosság emelhető ki, amely megkülönbözteti az itteni tudományos termést az angolszász dominanciájú nyugati szakirodalomtól.

A tanulmány célja annak feltárása, milyen sajátosságok jellemezték a határkutatások magyar nyelvű szakirodalmát a 19. század végétől napjainkig, különös tekintettel a rendszerváltozás utáni időszakra. Ennek keretében bemutatom, hogyan vált az országhatár a társadalomföldrajz, illetve más rokon diszciplínák számára releváns kutatási problémává. A határt olyan társadalmi konstrukcióként azonosítom, ahol a külső, földrajzi térbeli közelség a belső, társadalmi térben bizonyos mértékű eltávolodottsággal párosul. Ezen alapproblémán túlmenően más, aktuális szempontok is meghatározók voltak a határkutatás egyes korszakaiban. A tanulmány áttekinti a határkutatás kezdeti óta a különböző korszakok főbb kérdéseit, problémáit, összekötve mindezt a tematikai és módszertani hangsúlyokkal.

A tanulmány ezután a közelmúlt nemzetközi és magyar tudományos eredményeinek összehasonlíthatóvá tétele érdekében főbb irányzatok szerint csoportosítja a szakirodalmat. Henk van Houtum hármas felosztásának a magyar nyelvű szakirodalomra alkalmazásával, valamint egyéb források feldolgozásával a tanulmány következtetése, hogy a magyar határkutatás alapvetően a nyugatit követi, ám mindezt jelentős időbeli késéssel teszi. Ugyanakkor a legújabb időszakok hazai kutatásai mögül hiányzik a politikai földrajz elméleti háttere, s a vizsgálatok sok esetben nem is a határt kutatják, hanem bizonyos tematikákat a határ mentén. Ezért a jövőben jobban kellene támaszkodni a múlt magyar, valamint napjaink nemzetközi politikai földrajzi tudáskészletére.

Márton PETE: PhD candidate, Institute of Geography and Earth Sciences, Eötvös Loránd University; Pázmány Péter sétány 1/c., H-1117 Budapest, Hungary; petemarton@caesar.elte.hu; <https://orcid.org/0000-0003-1940-4841>

KEYWORDS: cooperation; border; Central and Eastern Europe; Hungary; political geography

ABSTRACT: Since the late 1980s, border studies have become a major area of research in both Hungarian and Western social sciences, especially human geography and related disciplines. Coming from the same roots, the development was largely parallel between the domestic and foreign scenes. From a Central and Eastern European perspective, however, regional particulars have led to significant differences between Hungarian and Western (mainly Anglo-Saxon) scholarship.

This paper aims to identify the pivotal influences on the distinctive evolution of Hungarian border studies from the emergence of the sub-discipline in the late 19th century until today, with particular emphasis on the years after 1989. To this end, the author begins with a presentation of how borders have become objects of interest and a relevant research topic for human geography and other disciplines of the social sciences. In this context, border is defined as a territorial construction which imposes distance on proximity.

An overview of the research history suggests that, over time, widely different aspects guided the exploration of borders. To highlight some timely change in current research questions, the author examines the evolution of the thematic and methodological foci of border research since the end of the 19th century, also shedding light on the economic, social and historical background.

The study then compares the international and Hungarian scholarly work for which the literature is first categorised according to the three most important research approaches as identified by Henk van Houtum. Applying this framework to Hungarian scholarship and evaluating other sources lead to the conclusion that Hungarian border research followed essentially the same path as the border studies of the West. However, Hungarian research progressed at a slower pace. Two aspects show significant differences: Recent Hungarian scholarship lacks the theoretical background of political geography, and often various thematic issues along a border are investigated but not the border itself. Finally, the author suggests that future scholarly work should make better use of both the knowledge capital of past Hungarian political and geographical work and contemporary theoretical work by international authors.

Bevezetés

A határok kutatása az elmúlt közel három évtized során a magyarországi területi kutatások igen termékeny területévé vált. A rendszerváltozástól a hazai társadalomföldrajz és regionális tudomány igen aktívnak mutatkozott e sajátos térelemek és a hozzájuk köthető fogalomkörök, így a határmentiség, a határon átnyúló ingázás vagy a határon átívelő együttműködés vizsgálatában.

A tématerület magyarországi fellendülése nem választható el a határok iránt ugyancsak az elmúlt évtizedben nemzetközi szinten megélnéklülő tudományos érdeklődéstől. Ennek okai részben azonos gyökerek, a magyar szakirodalom azonban jelentős részben térségi sajátosságokat is tükröz. Mindez pedig nemcsak a közelmúlt, hanem a korábbi időszakok tudományos termésére is igaz.

E tanulmány keretei között azt vizsgálom, milyen sajátosságok jellemezték a határokat vizsgáló területi kutatások magyar nyelvű szakirodalmát a kezde-

tektől napjainkig, különös tekintettel a rendszerváltozás utáni időszakra. Előbb röviden bemutatom, hogyan vált az országhatár a társadalomföldrajz, illetve más, térbeli relevanciával bíró társadalomtudományok számára releváns kutatási problémává, majd áttekintem a határok földrajzi szempontú kutatásának tematikai és megközelítésbeli súlypontjait, összehasonlítva a nyugati, elsősorban az angolszász tudományos termést a magyar nyelvű szakirodalommal.

A határ mint kutatási probléma

A határok a földrajzi tér meghatározó társadalmi elemei, a társadalom ezek mentén tömörül egymástól elkülönülő, a határokon belül pedig egymással szorosabb kapcsolatban álló közösségekre. A legnagyobb jelentőséggel az országhatárok bírnak, amelyek térben egyértelműen kijelölik az egyes államszervezetek működési területét, fennhatóságuk térbeli kereteit s az adott államhoz kötődő népesség életterét.

A politikai határok nemcsak felosztják a földrajzi teret, hanem hozzájárulnak annak átalakulásához is. Ahogy Pounds (1997, 4.) írja, „bizonyos politikai határok mentén gyakran találkozunk majd a természeti környezet által egyáltalán nem indokolt hirtelen változásokkal. Ennek magyarázata szükségképpen a határvonal két oldalán folytatott gazdaság- és társadalompolitika különbözőségében rejlik.” Az országoként eltérő gazdasági szabályozók, adópolitikák, szociális ellátórendszerek vagy akár a kereskedelemben forgalmazott áruk olyan térbeli társadalmi-gazdasági egyenlőtlenségeket hoznak létre, melyek az emberiség által meghúzott határok nélkül értelmezhetetlenek volnának.

A mai fogalmak szerinti államhatárok viszonylag új jelenségnek számítanak. Kialakulásukat általában a harmincéves háborút lezáró vesztfáliai egyezményhez (1648) kötik, amely megalapozta a szuverén államok lényegében ma is fennálló nemzetközi politikai rendszerét. A szerződéses úton kialakult viszonyok rögzítették, hogy a nemzetközi diplomáciában az államok számítanak egyedül legitim szereplőknek, s ezek az államok a saját területükön kizárólagos hatalommal rendelkeznek. E kizárólagos hatalom gyakorlása érdekében egyértelműen definiálni kell, mi számít saját területnek, melynek adekvát módszere a térben pontosan kijelölt, átfedésektől mentes hatalmi területeket kialakító határok megvonása volt. Így a vesztfáliai béke jelenti a határkutatások számára az államhatárok kialakulásának kezdőpontját, s ugyancsak innen eredeztethető, hogy a politikai földrajzban használt határfogalom lényegében a vonalszerű térelemekre szűkül le, a határzóna-jellegű átmenetek típusát (frontier, magyarul gyepű) szinte teljesen kiszorítva.

A vesztfáliai rendszer értelmében a határ hatalmi szempontból nélkülözhetetlen térelemmé, a határok megvonása pedig a térfelosztás alapeszközévé vált. Alapul véve, hogy hétköznapi értelemben a határ jelentése valamilyen tar-

talomhoz kapcsolódik – mint elválasztó vonal, végpont, valaminek a széle (Nemes Nagy 2009) –, az államhatárok esetében e tartalom mindenekelőtt a területi szuverenitást jelenti, mely a határok által válik nyilvánvalóvá a földrajzi térben. Rumley és Minghi (1991, 2.) szavaival „a nemzetközi politikai határok a földrajz és a politika közötti kapcsolat manifesztálódásai, mivel a politikai ellenőrzés tapintható olyan térbeli megnyilvánulásai, melyek valamilyen módon a tájban és természetesen a térképen is kifejeződésre jutnak.” E tapintható térbeli megnyilvánulások nem elsősorban a valós tér fizikai objektumait jelentik, hanem olyan, Poundshoz kötődően is említett területi különbségeket, melyeket a természeti környezet nem indokol (pl. jövedelmi, szociális, életminőségbeli egyenlőtlenségek stb.).

A különbségek hátterében alapvetően a területi szuverenitás, azaz egy lehatárolt földrajzi térrész és a hozzá tartozó erőforrások, úgymint az itt található népesség és természeti kincsek feletti uralom és rendelkezés jogának, a hatalmi kompetenciák gyakorlásának eltérései állnak. Az egyes állami központokból irányított, eltérő önálló hatalmi politikák termelik ki, illetve újra azokat a földrajzi különbségeket, melyek a leginkább a határok mentén érzékelhetők. A határ így olyan társadalmi konstrukció, amely „távolságot visz a közelségbe” (Arbaret-Schulz 1999), a külső, földrajzi térbeli közelség a belső, társadalmi térben kisebb vagy nagyobb mértékű eltávolodottsággal párosul. Alapvetően e jelenség emeli a határt a tudományos érdeklődés homlokterébe.

Időről időre azonban más aktuális szempontok is szerepet játszottak a határoknak szánt kiemelt tudományos figyelemben. A következőkben e különböző szempontok – mint mindenkor releváns tudományos kérdések – fényében tekintem át a határok földrajzi szempontú vizsgálatának kutatási előzményeit, főleg a határon átnyúló térségi interakciók vizsgálatait. Célom a nemzetközi és a magyar nyelvű szakirodalom legfontosabb, időről időre változó súlypontjainak és hiányainak bemutatása a határok térbeli relevanciájú vizsgálatában.

A határok kutatásának nemzetközi diskurzusa

A határok területi szempontú tudományos vizsgálatának első időszaka – akárcsak a földrajz mint akadémiai diszciplína, különösen pedig a politikai földrajz mint aldiszciplína intézményesülése – nagyjából a 19. század végére tehető. Ratzel (1882, 1897) művei az elsők között foglalkoztak a politikai földrajz oldaláról a határok szerepével és jelentőségével, az angolszász tudományos életben pedig brit (George Curzon, Thomas Holdich) és amerikai szerzők (Ellen Churchill Semple, Isaiah Bowman, Richard Hartshorne stb.) tollából láttak napvilágot a határok helyzetét is napirendre emelő politikai földrajzi művek, mielőtt más, főként európai országok földrajzi iskoláinak szerzői bekapcsolódtak a diskurzusbba (részletesebben lásd Newman, Paasi 1998).

E századfordulós időszak politikai földrajza igen nagy mértékben evolúciós biológiai alapokon nyugodott, mely az államokat élő szervezetként képzelte el, a közöttük zajló harcokat pedig a fajok fennmaradásért vívott küzdelméhez hasonlította, feltételezve a területi gyarapodást, így a határok kitolásának igényét (lásd Peet 1989). Európában ez például a németek esetében a szükséges (ekkor még ratzeli és nem hitleri értelemben vett) élettér (*Lebensraum*) megszerzésének, míg francia szempontból a természeti határok – elsősorban a Rajna vonala – stabilizálásának tudományos alátámasztását jelentette a geográfusok részéről, akik igyekeztek minél hasznosabban szolgálni saját államuk aktuális geopolitikai céljait (Mamadouh 2004). Így a határok vizsgálata az 1. világháborút közvetlenül megelőző időszakban igen aktív területté vált.

Az 1. világháborút lezáró békeszerződések újabb lendületet adtak a határokról szóló tudományos diskurzusnak. Valamennyi, a békekonferencián részt vevő politikai szereplő földrajzi érvekkel próbálta alátámasztani az államhatárok számára megfelelő átrajzolását, illetve megtartását. Ennek megfelelően a korszak legjelentősebb földrajztudósai (a fent említett Bowman mellett például Albert Demangeon, Emmanuel de Martonne, Teleki Pál, Jovan Cvijić) mind igyekeztek hozzászólni a vitákhoz, ami a békekonferenciát követő évtizedekben is tematizálta a politikai földrajzot.

A határokról szóló tudományos diskurzus két világháború közötti fénykora azonban a 2. világháború után véget ért. Ebben szerepet játszott a felismerés, hogy a meglévő határvonalak bármilyen megváltoztatása szükségszerűen véres konfliktusokkal és újabb változtatási igényekkel jár együtt (Diener, Hagen 2012), így a nemzetközi politikában a határok kérdése, a társadalomföldrajzban pedig a határok tudományos vizsgálata háttérbe szorult. Mindez nemcsak a vasfüggönytől keletre található Európában vált jellemzővé, ahol a határok a szocializmus évtizedei alatt éles választóvonalat képeztek még a „baráti” országok között is, hanem a nyugati tudományos diskurzusban is, amihez Newman (2006, 145.) szerint hozzájárult, hogy a határokat immár „politikai döntési folyamatok fizikai és statikus eredményeiként értelmezték, amelyek inkább leírás, mint elemzés tárgyait kell képezzék.” A határkutatásokban e nagyrészt leíró és osztályozó jelleg évtizedekre meghatározóvá vált (Rumley, Minghi 1991). Noha számos mű látott napvilágot a határokról, Newman szerint az 1980-as évek hoztak olyan nemzetközi szintű geopolitikai változásokat, amelyek alátámasztották a náci *Geopolitik* nyomán diszkreditálódott politikai földrajz létjogosultságát, s a határokra irányuló növekvő figyelem eredményeként jelentős módszertani és konceptuális átalakulás, illetve szélesedés indult meg a határkutatás területén.

Bár Newman idézett cikke részletekbe menően elemzi több évtized tendenciáit és meghatározói irányzatait a határok kutatásában – közel másfélszáz releváns tanulmányt listázva –, e lista egy kivétellel (Foucher 1991) kizárólag angol nyelvű tételeket tartalmaz. Napjaink tudományos életében igen gyakran felvetett probléma, hogy az adott tudományterület nemzetközi történéseit az

angol nyelvű szakirodalommal azonosítják (Paasi 2005; Timár 2004). Ez a probléma a határok kutatása területén több szerzőnél felbukkan (Brunet-Jailly 2010; Diener, Hagen 2012; Jones 2009; Kolossov 2005 stb.), bár ennek ellenkezőjére is találunk példát. Newman és Paasi (1998) megemlíti Ratzel mellett például a német Haushofer (1927) és a francia Ancel (1938) munkáit. A későbbi időszakból az amerikai Kristof (1959) vagy Minghi (1963) még igen nagy hangsúlyt fektettek a kontinentális szerzők, így a már említett Haushofer mellett a szintén német Maull (1928), illetve a francia Lapradelle (1928) műveire. Ezzel egybevág, hogy Paasi (2015, 253.) szerint a társadalomföldrajz „sokkal inkább nemzetközi volt az 1960-as évek előtt, tekintve, hogy a kutatók láthatóan több idegen nyelvet ismertek, de legalábbis törekedtek az idegen nyelvek használatára kutatásaikban annak érdekében, hogy közelebről vizsgálják, mi történik az akadémiai földrajzban más nyelvi kontextusokban.”

A teljes igazsághoz hozzátartozik, hogy bár a határok kérdésének vizsgálata a háború utáni Nyugat-Európában és Észak-Amerikában jórészt valóban háttérbe szorult, a világ más részein, így a katonai rezsimek uralta, történelmi határkonfliktusoktól sújtott Dél-Amerikában a tudományos érdeklődés fókuszában maradt (Dodds 2014). Európa francia nyelvterületein is fennmaradt az érdeklődés a határok iránt, melyet például Gottmann (1952), majd később Guichonnet és Raffestin (1974) művei fényjeleznek. Angolszász területen pedig az idézett Kristof és Minghi mellett kiemelendő ebből az időszakból Prescott (1965) munkássága.

A határok az 1980-as évekre ismét előtérbe kerültek, ami több tényezőnek köszönhető. Egyfelől a független államok száma a 20. század második felében megnőtt, ezzel együtt pedig az államhatárok hossza, illetve a határszakaszok száma is. Ez számos térségben a korábbi gazdasági szálak szétvágását és politikai-hatalmi ellentétek felszínre törését jelentette, amelyeket a tudomány nem hagyhatott figyelmen kívül. Másfelől a nagyvállalatok révén a tőke, a javak és a szolgáltatások nemzetközi áramlásának volumene a 20. század utolsó évtizedeiben megsokszorozódott, így a határok átlépése minden korábbinál gyakoribbá és lényegesebbé vált. A térbeli folyamatok vizsgálatában a helyek mellett egyre fontosabb szerepet kaptak az áramlások, melyek megértése a gazdasági és a politikai élet számára egyaránt meghatározóvá vált.

Európában további jelentőséggel bírt az a gazdasági és politikai integrációs folyamat, amely 1993-ban az Európai Unió megalakulásához vezetett. A folyamat két, az országhatárok szempontjából lényeges eleme az állami szabályozórendszerek különbségeinek mérséklése és a nemzetállami rendszerek közötti jobb átjárhatóság megteremtése, valamint a határellenőrzés mint az áramlásokat térben korlátozó fizikai akadály megszüntetése volt. E beavatkozások jelentősen átformálták az integrációban részt vevő országok társadalmi-gazdasági térszerkezetét, kiemelten határ menti térségeiket. Észak-Amerikában az Egyesült Államok és szárazföldi szomszédai között a gazdasági kapcsolatok elmélyülése a határokon átnyúló áramlások intenzív növekedéséhez és új tér-

beli gazdaságszervezési mintázatok kialakulásához vezetett (pl. maquiladora-üzemek az USA–Mexikó határ mentén).

E makroszintű változások jelentősen átalakították a határok gazdasági és társadalmi szerepét, így a határokról szóló tudományos diskurzust is. Az elmúlt évtizedekben ezért a határkutatások mind újabb oldalról vizsgálták a határok-nak a földrajzi térre és a társadalomra gyakorolt hatásait. A vizsgálatok sokrétűek, nehéz őket egyértelműen csoportosítani. Az egyre szélesedő terület áttekintésével több szerző is próbálkozott. E csoportosítások közül a Houtum (2000) által felvázolt rendszerezést ismertetem röviden annak érdekében, hogy a nemzetközi és a magyar szakirodalmat összevevsem. Houtum három fő megközelítést jelölt ki, melyek legalább egyikébe az ezredforduló előtti évtizedek művei jól beleilleszthetők. A megközelítésekről részletes, jól áttekinthető képet ad az eredeti tanulmány összehasonlító táblázata (1. táblázat).

A szerző által elsőként bemutatott, időben is legkorábban felfutó ág az *áramlási megközelítés*, amely elsősorban a határok gazdasági szerepére fókuszál. E megközelítés alapjait Lösch (1940) és Giersch (1949) fektették le a 20. század első felében, újbóli jelentőséget pedig a globalizáció határok felett átvélő gazdasági áramlásainak apropóján kapott. Az ezen irányzathoz sorolt művek a határt jellemzően többletköltségként jelenik meg, rontva a költséghatékonyságot; a határok oldódását pedig a 20. század második felében úgy tekintik, mint amely mérhető módon hozzájárult az egyes országok, s különösen azok határ menti térségeinek gazdasági fellendüléséhez. Ennek megfelelően e megközelítés igen nagy hangsúlyt helyez a kvantitatív vizsgálatokra, a mérhető javulásra.

A *határon átnyúló együttműködési megközelítés* szorosan kötődik a 1980-as évek második feléhez, amikor is a határok mint gazdasági akadályok leküzdése explicit módon megjelent az Európai Gazdasági Közösség szakpolitikájának beavatkozási célterületei között. Noha az első intézményesült határon átnyúló együttműködés (EUREGIO) már 1958-ban létrejött, az Európai Közösség csak 1990-ben indította el az Interreg közösségi kezdeményezést, amely rögzített keretek között anyagilag is támogatta a határt átlépő kezdeményezéseket. Ezen új, határon átnyúló térségek (eurorégiók) politikai és gazdasági konstrukciókkal, valamint fejlesztési stratégiákkal való megtöltése divatos gyakorlattá vált a szakmai-tudományos diskurzusban, így a határon átnyúló hálózatosodás és fejlődés jelentőségét hangsúlyozó tanulmányok relatív száma a kilencvenes években dinamikusan megnőtt. Ezzel az irányzat a határkutatásokon belül dominánssá vált, amiben nem elhanyagolható a szerepe az EU-s pénzügyi források növekvő súlyának. Az e megközelítéshez sorolt tanulmányok jelentős hányada a forrásfelhasználást, valamint a stratégiák megvalósulását vizsgálja, kvantitatív és kvalitatív módon. Houtum ugyanakkor rávilágít arra, hogy a stratégiák elképzelései számos esetben megkérdőjelezhetők s a központi kormányzatok is kétarcú politikát folytatnak: egyrészt elkötelezettek a határ menti térségek fejlesztése és a közösségi források felhasználása mellett, ám vonakod-

1. táblázat: A határkutatások három fő iránya az elmúlt évtizedekben
The three major approaches in border studies in the past decades

Szemponatok	Áramlási megközelítés	Határon átnyúló együttműködési megközelítés	Társadalmi megközelítés
Problémaorientáltság	A határon átnyúló (fizikai) interakciók diszkontinuitásának elemzése	A határok leküzdése, a határon átnyúló együttműködés és az euregionalizáció hatékony stratégiáinak elemzése	A társadalmi gyakorlatok, térségi identitások és térérzékelések területileg különböző konstrukcióinak vizsgálata
Központi kérdés	Számítanak a határok?	A határok számítanak! Hogyan lehet leküzdeni őket?	Hogyan alakulnak ki a határkonstrukciók?
Elméleti keretek	<ul style="list-style-type: none"> - Centrum-periféria modellek - Telephelyelméletek - Központi helyek - Gravitációs modellek - Gazdasági potenciálmodellek 	<ul style="list-style-type: none"> - Hálózati megközelítések - Tranzakciósköltség-megközelítések 	<ul style="list-style-type: none"> - Társadalmi konstruktivizmus - Területiidentitás-megközelítések - Behaviorista megközelítések - Cselekvési megközelítések
Hipotetikus emberi viselkedés	Homo oeconomicus: a költség(távolság) minimalizálása	Homo cont(r)actis: a kapcsolatok és megállapodások maximalizálása	Homo socialis: az emberi viselkedések és kötődések társadalmilag és térben konstruáltak
Hipotetikus tér	A tér homogén	A határon átnyúló térbeli hálózatokban hiányoznak láncszemek	A tér affektív és kognitív módon megosztott
Kulcsfogalmak	<ul style="list-style-type: none"> - Fizikai távolság - Diszkontinuitás - Szállítási költségek - Gazdasági potenciál - Elérhetőség 	<ul style="list-style-type: none"> - Hatékonyság, siker - Eszközök - Összekötöttség, nyitottság - Disszimilaritások, differenciák, szinergiák - Hálózatok, együttműködés, szövetségek 	<ul style="list-style-type: none"> - Térérzékelés - Térfelfogás - Térbeli kötődés - Térbeli identitás - Térkonstrukció - Térhasználat
Választott módszer	Számítógépes elemzés	Leíró/előíró elemzés	Mentális/társadalmi diskurzelemzés
Módszertani sajátosságok	<ul style="list-style-type: none"> - Materialista - Objektív - Szemmel látható - Statikus 	<ul style="list-style-type: none"> - Materialista/immaterialista - Objektív/subjektív - Szemmel látható/látens - Statikus/dinamikus 	<ul style="list-style-type: none"> - Immaterialista - Interszubjektív/subjektív - Látens - Dinamikus/fejlődő

A határok mellékjelentése	- Fizikai akadályok - Egyensúlyi helyzet mesterséges torzulásai - A határok veszteséget okozó akadályozó szerepe mérhető	- Az integráció mesterséges akadályai - Kihívás és lehetőség a kapcsolatok és integráció számára	- A határok társadalmi konstrukciók - A határok az identitás releváns jelzői - A határok a bizonyosság kijelölései
A határrégiók mellékjelentése	- Periferikus - Társadalmilag és gazdaságilag marginális területek - „Passzív” terek	- Periferikus - A cél, hogy központi legyen - Helyi szintű laboratóriumok - „Aktív” terek	- A határrégiók politikai és társadalmi konstrukciók - Nemzeti és regionális identitásokkal szembenálló, átfedésben lévő zónák
Távolságtípusok	- Utazási/szállítási távolság - Euklideszi távolság	- Gazdasági távolság - Adminisztratív távolság - Társadalmi távolság - Kulturális távolság	- Affektív távolság - Kognitív távolság - Mentális távolság

Forrás: Houtum 2000.

nak lemondani politikai fennhatóságuk bármekkora részéről az új regionális intézmények javára.

A harmadik, *társadalmi megközelítés* a határok társadalom általi termelését, illetve újratermelését vizsgálja, így próbálva értelmezni a határvonalak tartóságát. A megközelítés a határok mentális leképeződésére, valamint szimbolikus formálására és újraformálására helyezi a hangsúlyt, ami által komplex módon megismerhető az egyének és csoportok reakciója, például a határon átnyúló integráció gazdasági és hatalmi törekvéseire. Houtum ezt a megközelítést tartja a legkésebbinek, s így – az addigi eredmények alapján – a legkevesbé előrehaladottnak, ezzel együtt lehetséges alpnak gondolja egy vagy több további megközelítés számára. A társadalmi megközelítés kritikája is a másik két irányzatnak, amelyekkel ellentétben sokkal összetettebbnek látja a határ szerepét és kevésbé véli a határok feloldódását egyirányú folyamatnak.

Összegzésében a szerző hangsúlyozza, hogy a három megközelítés nem egy fejlődési folyamat lépcsőfokait jelzi, az egyes irányzatok egymás mellett léteznek és nem különíthetők el ennyire világosan egymástól. Magam hozzátenném, hogy az irányzatok kialakulásának időbelisége jól reflektál a tágabb tudományos és társadalmi kontextus változásaira. Az áramlási megközelítés jelentős mértékben a kvantitatív forradalom eredményeire épített, így ez a leginkább pozitivistá irányzat. Az együttműködési megközelítés sok szempontból átmeneti kategóriának tűnik, itt az alkalmazott szakpolitikai jelleg miatt nagyobb szerephez jutnak kevésbé kvantifikálható jellemzők (gazdaságszerkezeti, nyelvi, jogi stb. különbségek). A három irányzat közül a társadalmi megközelítés tekinthető a legkevesbé matematizáltnak. E megközelítés jellemzően a

posztstrukturalizmus terméke, ennek megfelelően kevésbé a földrajzi térben meglévő hard, mint inkább a társadalmi térben jelenlévő soft határok feltáráására törekszik, kvalitatív módszerek révén.

E hármas felosztás tehát közel sem tekinthető abszolútnak vagy általános érvényűnek, mégis jó támpontot jelent a vizsgált kutatási terület kiterjedt és egyre bővülő tudáskészletének strukturálására. Ezért a következőkben is e csoportosítást veszem figyelembe az idegen nyelvű és a magyar tudományos vizsgálatok párhuzamba állítása során.

A határok kutatása a magyar nyelvű szakirodalomban

Bár a hazai tudományos élet mindig is szervesen kapcsolódott a nyugati tudományossághoz, a humán területeken a térségi sajátosságok erősen áthatották a kutatói munkásságot. A politikai földrajzban meghatározó volt a Nyugat és Kelet között elfoglalt pozíció és az ebből eredő társadalmi, gazdasági, kulturális és politikai mozaikosság, amely eltérő háttérrel jelentett a tudományterület számára, mint tőlünk nyugatra a kezdetben a gyarmatosítás, később a globális kérdések által áthatott nyugati-európai és észak-amerikai diskurzusok.

A határok kérdése a magyar nyelvű földrajzi szakirodalomban a német, amerikai, brit, francia iskolákhoz hasonlóan a 19–20. század fordulóján bukkant fel. Fodor Ferencnek a 2. világháború előtti magyar földrajztudományt bemutató művében (Fodor 2006) az első magyar politikai földrajzi alkotások között már található olyan munka (pl. Hanusz 1899), amely explicit módon a határok témakörére fókuszál. Bár a nyugat-európai és észak-amerikai tudományosság eredményei már az 1. világháború előtt, illetve alatt is fokozatosan beszivárogtak (pl. Czirbusz 1919; Havass 1913; Milleker 1917; Prinz 1914 stb.), az igazi fellendülést a két világháború közötti időszak hozta. Ahogy Fodor (2006, 348.) fogalmaz, „[a] nagy svéd Kjellén munkásságának és egy világháborúnak együttesen kellett bekövetkeznie, hogy komolyabban a politikai földrajz felé forduljon tudós geográfusok figyelme is.”

A két világháború közötti időszakban dinamikusan nőtt a politikai földrajz termése, s ebben érthető okokból jelentős részt képviselt a határokkal foglalkozó irodalom. Cholnoky (1921), utána elsősorban Teleki (1931), rajta kívül pedig Fodor (1927), Hantos (1931), Rónai (1933) csak néhány név azok közül, akik kiemelkedőt alkottak a politikai földrajz terén ez időszakban (részletesen lásd Fodor 2006, 347–351.). A döntően az 1926-ban létrehozott Államtudományi Intézethez kötődő munkák olyan, a revizionista politika számára kiemelt kérdéseket tárgyaltak, mint a határok elhelyezkedése, a „természetes” és „mesterséges” határvonalak összevetése vagy éppen az újonnan húzott határok akadályszerepének bizonyítása.

A 2. világháborút követő politikai átrendeződéssel összefüggésben és a nyugati trendekhez hasonló módon a politikai földrajz igen gyorsan háttérbe

szorult, a határok kérdésköre pedig nagyrészt kikerült a társadalomföldrajz vizsgálati területei közül. Rónai (1948) kéziratban megjelent műve hosszú időre lezárta e fejezetet (Hajdú 1998), az elkövetkezendő évtizedek szűkös és meghatározóan marxista szellemben íródott politikai földrajzi munkái (Anon. 1952; Radó et al. 1965) már alig foglalkoztak a határok kérdésével.

A határok kutatása az 1980-as években jelent meg ismét, elsők között az Erdősi és Tóth (1988) szerkesztette tanulmánykötet néhány fejezetében, valamint Kocsis (1988) önálló tanulmányában. A korábbiaktól eltérően az idézett művekben az államhatárok nem a politikai földrajz elméleti kereteibe ágyazva, a kutatás tárgyaként jelennek meg, hanem a határmentiség mint földrajzi pozícionáltság meghatározó elemeként. Ez jól illeszkedett az 1970-es, 1980-as évek perifériavizsgálatainak vonulatába, amelyek a kedvezőtlen társadalmi-gazdasági helyzetet a földrajzi fekvés, ez esetben a határ menti pozíció tükrében vizsgálták. Így azonban, ahogy Kovács (1991) rámutatott, az idézett munkák szerzői lényegében nem a határt vizsgálták, hanem különböző tematikákat a határ mentén. E tematikus fókusz a későbbiekben is igen erős maradt.

A rendszerváltás után a fokozatosan megnyíló országhatárok számos új, illetve régi-új határon átnyúló interakció, áramlás és partnerség megteremtődését tették lehetővé, ami nagyban fellendítette a határtérségek – ám csak kisebb részben a határok – vizsgálatait. A publikációk számának felfutását jól tükrözi a Sikos T. és Tiner (2009) által összeállított bibliográfia, mely 2008-ig összegzi a kelet-közép-európai térségről megjelenő, a határokkal és a határ menti térségekkel foglalkozó szakirodalmat, elsősorban a társadalomföldrajz és a regionális tudomány területéről, de kisebb részben más társadalomtudományok (szociológia, politikatudomány, hadtudományok) térbeli relevanciával bíró elemzéseit is bemutatva. A több mint 1100 tételes, közel 450 szerzőre hivatkozó bibliográfia főként magyar szerzők alkotásait gyűjtötte össze, de kisebb számban szomszéd országokbeli, valamint nyugat-európai szerzőktől is található művek, túlnyomórészt az 1989 utáni évekből.

A bibliográfia a műveket tematikai szempontból hat fő kérdéskör mentén csoportosítja, az egyes fejezetek között ugyanakkor jelentős aránytalanságok figyelhetők meg a művek számában (2. táblázat). Az általános (elméleti) kérdések, valamint a tágabb térség, Közép- és Délkelet-Európa vizsgálata erőteljesen háttérbe szorul, különösen a magyar nyelvű művek körében alig található olyan, mely a határtani alapfogalmak tisztázására törekedne (Kocsis 2004), néán mindezeket a térségi kontextusba kívánna ágyazni (Hardi 2001). Ezzel szemben az egyes határszakaszok és határ menti területek (nagyrészt deskriptív) történelmi és földrajzi bemutatása túlsúlyba kerül. E művek nem illeszthetők be a Houtum (2000) által felvázolt, már bemutatott hármastagolásba, mivel nem a határt vizsgálják, hanem – visszautalva Kovács (1991) megállapítására – bizonyos tematikákat a határ mentén.

A houtumi csoportosításnak így csak az összegyűjtött művek egy része feltethető meg, bár a bibliográfia lezárása (2008) óta eltelt évek szakirodalmá-

2. táblázat: A publikációk száma témakör és megjelenési nyelv szerinti bontásban
Number of titles as of thematic field and language of publication

Témakör	Megjelenés nyelve		Publikációk	
	Magyar nyelv	Idegen nyelv	Száma összesen	Aránya, %
A határok és a határmentiség általános kérdései	62	48	110	9,9
Közép- és Délkelet-Európa határai, határ menti térségei	25	124	149	13,3
Magyarország határai, határ menti területei	185	51	236	21,2
Határszakaszok szerinti publikációk	297	68	365	32,7
Eurorégiók, euroregionális együttműködések	78	66	144	12,9
Egyéb, határ menti kapcsolódású irodalom	79	32	111	10,0
<i>Összesen</i>	<i>726</i>	<i>389</i>	<i>1115</i>	<i>100,0</i>

Forrás: Sikos T., Tiner 2009.

ban az egyes megközelítések jobban felismerhetők. A térségünkre jellemző megkésetttség okán az egyes irányzatok egymással párhuzamosan, jellemzően egyes szűkebb vizsgálati területekhez kötődően jelentek meg.

A határ menti térségek fejlettségét, valamint a határon átnyúló áramlásokat vizsgáló kvantitatív irányzat a területfejlesztést megalapozó kutatások számára vált kiemelt jelentőségűvé. Sajátos hazai és térségbeli relevanciáját az adja, hogy a rendszerváltás után nyitottabbá váló határok révén számos határközeli város – akár a magyar, akár a szomszédos oldalon – vált képessé legalább részben bizonyos központi funkciókat biztosítani a határ túloldalán fekvő, sok esetben a korábbi vonzáskörzetét alkotó települések számára. Így az *áramlási megközelítés* elsősorban a vonzáskörzet-vizsgálatokban kerül előtérbe. Kovács (1990) nyomán többek között Győri (2006), Hardi és Lampl (2008), Jaschitz (2010) és Nagy (2011) tanulmányai foglalkoznak e kérdéskörrel.

Ugyancsak a határok nyitottabbá válása, valamint a nyugat-európai minták eltanulásának szándéka segítette a *határon átnyúló együttműködési megközelítés* felfutását. Az e megközelítésben készült tanulmányok már az 1990-es években is jelentős arányt képeztek (Illés 1993; Rechnitzer 1991; Ruttkay 1995; Süli-Zakar 1997 stb.), az ezredforduló után pedig különösen megnőtt e publikációk száma, amikor az előcsatlakozási alapok, majd 2004-től az uniós pénzügyi alapok lehetővé tették a határon átnyúló projektek anyagi támogatását. Az együttműködési megközelítés tehát a nyugati mellett a magyar nyelvű szakirodalomban szintén dominánssá vált, még ha némi időbeli késéssel is. A vizsgálatok egyaránt irányultak az új intézményi (Jaschitz 2012; Medve-Bálint, Svensson 2012; Soós, Fejes 2007a, 2007b) és támogatási formák kínálta lehetőségekre (Czimre 2004; G. Fekete 2005; Mezei 2005), a határok és a területfejlesztés összekapcsolhatóságára (Baranyi 2000; Nagy 2007; Süli-Zakar 2002) és az együttműködések sikerességének mérésére (Galovicz et al. 2006; Hakszer 2017; Lados 2005; Nagy 2014).

A *társadalmi megközelítés* korábban igen korlátozott maradt (Hardi 1999; Timár 2007; Váradi, Wastl-Walter, Veider 2002), az elmúlt években azonban

előtérbe kerültek a mélyebb, komplex, nagymértékben kvalitatív információkra (is) építő vizsgálatok. Ilyen tematikák például az identitás és a határ kapcsolatainak (Sikos T., Szarka 2008) vagy a határ térbeli társadalmi hatásainak vizsgálata (Sik, Surányi 2015; Turai 2015), melyek elsősorban egy-egy földrajzi térségre fókuszáló komplex kutatások formájában valósultak meg.

Összegzés

A fenti összevetésből kitűnik, hogy a határok vizsgálatában a nemzetközi és a magyar tudományos diskurzus a 20. század kezdetei óta többé-kevésbé hasonló utat járt be, bár ez utóbbit látszólag kisebb-nagyobb időbeli megkésettység jellemezte. A nemzetközi trendekhez való adaptálódás mellett a vizsgálatokban jelentős súllyal szerepeltek saját elképzelések és tematikai súlypontok. Különösen a két világháború közötti időszak volt igen produktív egy értékes, saját, magyar nyelvű, ugyanakkor nemzetközileg is releváns tudáskészlet kialakulása számára, de a témakör 1980-as évek végétől tartó reneszánsza szintén mutat olyan jeleket, hogy a magyar határkutatás hozzáadni is képes a nemzetközi diskurzushoz, mindamellett hogy a hazai „felhasználói igényekre” reflektál.

A kutatási előzmények áttekintéséből jól érzékelhető, hogy a nemzetközi, elsősorban angol nyelvű kutatási főáram és a magyar nyelvű tudományos szakirodalom számos tekintetben igen távol áll egymástól. Előbbi mára jelentős elméleti megalapozottsággal rendelkezik több tudományág, így a társadalomföldrajz, azon belül is kiemelten a politikai földrajz oldaláról, s erre alapozva képes értelmezést nyújtani tudományos és szakpolitikai kérdések széles skálája számára.

Ezzel szemben a magyar nyelvű szakirodalom – bár jelentős empirikus tudásbázist halmozott fel az elmúlt évtizedek során a tudomány és a szakpolitikaalkotás összefonódásának köszönhetően a határokról, a határ menti térségekről és a határon átnyúló társadalmi és gazdasági interakciókról – mérsékelt elméleti háttérre támaszkodott, s ez különösen igaz a politikai földrajzra. Ezáltal az eredmények tágabb tudományos kontextusba ágyazása sok esetben bizonytalan, a határok jelentőségéről alkotott kép pedig kevésbé reflexív a következő időszakok számára, ami különösen igaz az elmúlt évek globális és térségi változásai (pl. migrációs válság, brexit, függetlenségi népszavazások stb.) tükrében. Ahogy Hardi (2015) a rendszerváltás óta eltelt évtizedek magyar határtani szakirodalmát összegző tanulmányában megfogalmazza, noha Magyarországon a határkutatás eredetileg a politikai földrajz részeként indult, az 1980-as évek végén kezdődött reneszánsza óta nem igazán talált vissza a gyökerekhez.

A határon átnyúló térségi együttműködésekéről létrejött tudáskészlet tehát egyelőre hiányt szenved olyan művekben, melyek a szakpolitikák megvalósítása során felmerülő konkrét problémákat a politikai földrajz elméleti keretei között kívánják, illetve tudják értelmezni, s makroszintű értelmezési keretet próbál-

nának felépíteni egy-egy probléma köré. A jövőben ezért fontos lenne, hogy a magyar nyelvű társadalomföldrajzi, illetve regionális tudományi szakirodalomban több olyan kutatási eredmény láthatóan napvilágot, melyek hiánypótlók a hozzájárulnak a határokról szóló tudományos-szakmai diskurzus politikai földrajzi beágyazásához.

Irodalom

- Ancel, J. (1938): *Les frontières*. Armand Colin, Paris
- Anon. (1952): *Politikai és gazdasági földrajz I-II*. Magyar Néphadsereg Politikai Főcsoportfőnöksége, Budapest
- Arbaret-Schulz, C. (1999): Histoires de frontières et de villes frontières. *Mosella*, 1–2., 125–132.
- Baranyi B. (2000): A határmentiség, a határon átnyúló kapcsolatok és a vidékfejlesztés összefüggései a Bihari Vállalkozási Övezet rurális területein. In: Kovács T. (szerk.): *Integrált vidékfejlesztés. V. Falukonferencia*. MTA Regionális Kutatások Központja, Pécs, 389–396.
- Brunet-Jailly, E. (2010): The state of borders and borderlands studies 2009: A historical view and a view from the Journal of Borderlands Studies. *Eurasian Border Review*, 1., 1–17.
- Cholnoky J. (1921): *Az új magyar határ bírálata*. M. Kir. Tudományegyetemi Nyomda, Budapest
- Czimre K. (2004): A bővítési szempontok és a határon átnyúló együttműködések kapcsolata. *Tér és Társadalom*, 4., 117–134. <https://doi.org/10.17649/TET.18.4.974>
- Czirbusz G. (1919): *Anthropo-geografia III. Geopolitika*. Franklin-Társulat, Budapest
- Diener, A. C., Hagen, J. (2012): *Borders: A very short introduction*. Oxford University Press, New York
- Dodds, K. (2014): *Geopolitics: A very short introduction*. Second edition. Oxford University Press, Oxford
- Erdősi F., Tóth J. (szerk.) (1988): *A sajátos helyzetű térségek terület- és településfejlesztési problémái. Az 1986. november 4–5-én Szombathelyen tartott tudományos tanácskozás anyaga*. MTA Regionális Kutatások Központja, TS-2/2 Programiroda, Pécs, Budapest
- Fodor F. (1927): Európa természetes határvonalai, néprajzi határai és az új államhatárok. *Magyarország*, július 31., augusztus 2., augusztus 3.
- Fodor F. (2006): *A magyar földrajztudomány története*. MTA Földrajztudományi Kutatóintézet, Budapest
- Foucher, M. (1991): *Fronts et Frontières*. Fayard, Paris
- G. Fekete É. (2005): Határ menti együttműködések a Bódva-völgy és a Cserehát térségében. *Észak-Magyarországi Stratégiai Füzetek*, 1., 95–104.
- Galovicz M., Kulcsár G., Lunk T., Polgár T. (2006): A Phare-tól a strukturális alapokig. A területfejlesztési Phare és az Interreg-programok szerepe az európai uniós felkészülésben. *Falu Város Régió*, 1., 24–30.
- Giersch, H. (1949): Economic union between nations and the location of industries. *Review of Economic Studies*, 2., 87–97. <http://doi.org/d3kn3j>
- Gottmann, J. (1952): *La politique des états et leur géographie*. Armand Colin, Paris
- Guichonnet, P., Raffestin, C. (1974): *Géographie des frontières*. Presses Universitaires de France, Paris
- Győri R. (2006): A határ két oldalán. Városi vonzáskörzetek és a trianoni határmegvonás a Nyugat-Dunántúlon. In: Győri R., Hajdú Z. (szerk.): *Kárpát-medence: települések, tájak, régiók, térsztruktúrák*. MTA Regionális Kutatások Központja, Dialóg Campus Kiadó, Budapest, Pécs, 279–292.
- Hajdú Z. (1998): Friedrich Ratzel hatása a magyar földrajztudományban. *Tér és Társadalom*, 3., 93–104. <https://doi.org/10.17649/TET.12.3.475>
- Hakszer, R. (2017): A 2007–2013-as Magyarország–Szlovákia Határon Átnyúló Együttműködési Program regionális aspektusai, megvalósításának tapasztalatai. *Tér és Társadalom*, 1., 107–123. <http://doi.org/crt4>
- Hantos Gy. (1931): *A magyar közigazgatás területi alapjai*. Athenaeum, Budapest

- Hanusz I. (1899): Magyarország határai. *Földrajzi Közlemények*, 9., 261–266.
- Hardi T. (1999): A határ és az ember. Az osztrák–magyar határ mentén élők képe a határról és a „másik oldalról”. In: Nárai M., Rechnitzer J. (szerk.): *Elválaszt és összeköt – a határ. Társadalmi-gazdasági változások az osztrák–magyar határ menti térségben*. MTA Regionális Kutatások Központja, Nyugat-magyarországi Tudományi Intézet, Pécs, Győr, 159–189.
- Hardi T. (2001): Néhány földrajzi elmélet alkalmazása a Kárpát-medence határtérségeire és a határ menti együttműködéseire. In: Dormány G., Kovács F., Péti M., Rakonczai J. (szerk.): *A földrajz eredményei az új évezred küszöbén*. Magyar Földrajzi Konferencia. Szeged, 2001. október 25–27. Szegedi Tudományegyetem Természettudományi Kar Természeti Földrajzi Tanszék, Szeged. CD-ROM.
- Hardi T. (2015): Határok és határtérségek kutatása Magyarországon a rendszerváltástól napjainkig. In: Pap N. (szerk.): *Geopolitikai gondolkodás a magyar földrajzban 1989–2014*. Publikon, Pécs, 25–44.
- Hardi T., Lampl Zs. (2008): Határon átnyúló ingázás a szlovák–magyar határtérségben. *Tér és Társadalom*, 3., 109–126. <https://doi.org/10.17649/TET.22.3.1188>
- Haushofer, K. (1927): *Grenzen in ihrer geographischen und politischen Bedeutung*. Kurt Vowinckel Verlag, Berlin-Grünewald
- Havass R. (1913): A földrajzi elem a magyar nemzeti célok szolgálatában. *Földrajzi Közlemények*, 9., 407–413.
- Houtum, H. v. (2000): An overview of European geographical research on borders and border regions. *Journal of Borderland Studies*, 1., 57–83.
- Illés I. (1993): A Kárpátok Eurorégió. *Valóság*, 6., 12–19.
- Jaschitz M. (2010): Elzárt múlt - határtalan jövő? Esztergom vonzáskörzete a huszadik században és az ezredfordulón. *Tér és Társadalom*, 3., 93–118. <https://doi.org/10.17649/TET.24.3.1330>
- Jaschitz M. (2012): A 2014–2020-as időszak lehetőségei a határ menti gazdaságfejlesztésben: Az EGTC-k lehetséges szerepe határ menti ITI-k megvalósításában. *Falu Város Régió*, 1–2., 80–86.
- Jones, R. (2009): Categories, borders and boundaries. *Progress in Human Geography*, 2., 174–189. <http://doi.org/ckv4p8>
- Kocsis K. (1988): A határ menti fekvés hatása egy régió népesedési viszonyaira. *Földrajzi Értesítő*, 1–2., 137–158.
- Kocsis K. (2004): A politikai és az etnikai földrajz határértelmezései. In: Kovács N., Szarka L., Osvát A. (szerk.): *Tér és terep: Tanulmányok az etnicitás és az identitás kérdésköréből*, 3. Akadémiai Kiadó, Budapest, 23–28.
- Kolossov, V. (2005): Border studies: Changing perspectives and theoretical approaches. *Geopolitics*, 4., 606–632. <http://doi.org/b57hss>
- Kovács T. (1991): A határmenti fekvés szerepe a falusi települések életében. *Tér és Társadalom*, 1., 41–54. <https://doi.org/10.17649/TET.5.1.195>
- Kovács Z. (1990): A határ menti területek központhálózatának átalakulása az első világháború után. *Földrajzi Közlemények*, 1–2., 3–16.
- Kristof, L. K. D. (1959): The nature of frontiers and boundaries. *Annals of the Association of American Geographers*, 3., 269–282. <http://doi.org/cc7s92>
- Lados M. (2005): Programértékelés a 2000. évi Magyarország–Ausztria Phare CBC Kisprojekt Alap példáján. *Tér és Társadalom*, 2., 101–126. <https://doi.org/10.17649/TET.19.2.1002>
- Lapradelle, P. (1928): *La frontière: Étude de droit internationale*. Editions internationales, Paris
- Löschn, A. (1940): *Die räumliche Ordnung der Wirtschaft. Eine Untersuchung über Standort, Wirtschaftsgebiete und internationalem Handel*. Fischer, Jena
- Mamadouh, V. D. (2004): Geography and war, geographers and peace. In: Flint, C. (ed.): *The geography of war and peace: From death camps to diplomats*. Oxford University Press, Oxford, New York, 26–60.
- Mauil, O. (1928): *Politische Grenzen*. Zentral-Verlag, Berlin
- Medve-Bálint G., Svensson, S. (2012): A helyi önkormányzatok eurorégiókban való részvétele Közép-Európában. *Észak-Magyarországi Stratégiai Füzetek*, 1., 19–32.
- Mezei I. (2005): A szlovák–magyar határ menti kapcsolatok jelentőségéről. *Észak-Magyarországi Stratégiai Füzetek*, 1., 1–21.
- Milleker R. (1917): *A politikai földrajz alapvonalai*. Csáthy Ferencz M. Kir. Tudományegyetemi Könyvkereskedése és Könyvkiadóhivatala, Debrecen

- Minghi, J. V. (1963): Boundary studies in political geography. *Annals of the Association of American Geographers*, 3, 407–428. <http://doi.org/ddmcr7>
- Nagy Á. (2014): Az Európai Területi Társulások néhány jellemzője Borsod-Abaúj-Zemplén megyében. *Cross-Border Review*, 1., 85–108.
- Nagy G. (2011): Gyula – város a határon. A központi funkciók határon átnyúló hatása. *Tér és Társadalom*, 4., 127–147. <https://doi.org/10.17649/TET.25.4.1885>
- Nagy I. (2007): Együttműködésen alapuló területi tervezés és területfejlesztés Magyarországon és a Vajdaság határ régiójában. In: Timár J. (szerk.): *Határkonstrukciók magyar-szerb vizsgálatok tükrében*. MTA Regionális Kutatások Központja Alföldi Tudományos Intézet Békéscsabai Osztály, Békéscsaba, 22–32.
- Nemes Nagy J. (2009): *Terek, helyek, régiók: A regionális tudomány alapjai*. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Newman, D. (2006): The lines that continue to separate us: Borders in our 'borderless' world. *Progress in Human Geography*, 2., 143–161. <http://doi.org/cmczn7>
- Newman, D., Paasi, A. (1998): Fences and neighbours in the postmodern world: Boundary narratives in political geography. *Progress in Human Geography*, 2., 186–207. <http://doi.org/b2b69t>
- Paasi, A. (2005): Globalisation, academic capitalism, and the uneven geographies of international journal publishing spaces. *Environment and Planning A*, 5., 769–789. <http://doi.org/bhg6ww>
- Paasi, A. (2015): Hot spots, dark-side dots, tin pots? The uneven internationalism in the global academic market. In: Meusburger, P., Gregory, D., Suarsana, L. (eds.): *Geographies of knowledge and power*. Springer, Dordrecht, 247–262. <http://doi.org/crt5>
- Peet, R. (1989): Introduction: New models of the nation-state and politics. In: Peet, R., Thrift, N. (eds.): *New models in geography. Volume 1: The political-economy perspective*. Unwin Hyman, London, 279–288.
- Pounds, N. J. G. (1997): *Európa történeti földrajza*. Osiris Kiadó, Budapest
- Prescott, J. R. V. (1965): *The geography of frontiers and boundaries*. Hutchinson University Library, London
- Prinz Gy. (1914): *Magyarország földrajza: a magyar föld és életjelenségeinek oknyomozó leírása*. Földrajzi Intézet, Budapest
- Radó S., Markos Gy., Kövér K., Wiesel I. (1965): *A világ politikai és gazdasági fejlődése*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest
- Ratzel, F. (1882): *Anthropo-Geographie: Grundzüge der Anwendung der Erdkunde auf die Geschichte*. J. Engelhorn, Stuttgart
- Ratzel, F. (1897): *Politische Geographie*. Oldenbourg, München
- Rechnitzer J. (1991): Határ menti együttműködés és innovációk. *Európai Szemle*, 3., 89–98.
- Rónai A. (1933): Középkelet-Európa politikai határaitra gyakorolt népnomás mértéke. *Földrajzi Közlemények*, 9–10., 245–251.
- Rónai A. (1948): *Fejezetek a politikai földrajzból*. Püski, Budapest
- Rumley, D., Minghi, J. V. (eds.) (1991): *The geography of border landscapes*. Routledge, London
- Ruttkay É. (1995): Határok, határmentiség, regionális politika. *Comitatus*, 12., 23–25.
- Sik E., Surányi R. (2015): *Határhatások*. ELTE TáTK, Tárki Zrt., Budapest
- Sikos. T. T., Szarka L. (szerk.) (2008): *Kisebbségek és kulturális közösségek az Ister-Granum Európai régióban / Mensiny a kultúrne spolocenstva v Euregióne Ister-Granum*. Selye János Egyetem Kutatóintézete, Komárno
- Sikos T. T., Tiner T. (szerk.) (2009): *Kelet-közép-európai határ menti térségek kutatásának válogott bibliográfiája*. Selye János Egyetem Gazdaságtudományi Kar, Selye János Egyetem Kutatóintézete, Komárno
- Soós E., Fejes Zs. (2007a): A határon átnyúló együttműködések intézményesültsége Magyarországon I. *Európai Tükör*, 7–8., 104–121.
- Soós E., Fejes Zs. (2007b): A határon átnyúló együttműködések intézményesültsége Magyarországon. II. *Európai Tükör*, 9., 37–43.
- Süli-Zakar I. (1997): A Kárpátok Európai régió szerepe a határokon átnyúló kapcsolatok erősítésében. *Comitatus*, 6., 30–43.
- Süli-Zakar I. (2002): A határok és a határmentiség szerepe a területfejlesztésben. In: Pál Á. (szerk.): *Héthatáron. Tanulmányok a határ menti települések földrajzából*. Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó, Szeged, 71–92.

- Teleki P. (1931): *Időszerű nemzetközi politikai kérdések a politikai földrajz megvilágításában*. Egyetemi Nyomda, Budapest
- Timár J. (2004): More than 'Anglo-American', it is 'Western': Hegemony in geography from a Hungarian perspective. *Geoforum*, 5., 533–538. <http://doi.org/b8zb7f>
- Timár J. (2007): Határtalan határok: a határok mint társadalmi konstrukciók. In: Timár J. (szerk.): *Határkonstrukciók magyar-szerb vizsgálatok tükrében*. MTA Regionális Kutatások Központja, Alföldi Tudományos Intézet, Békéscsabai Osztály, Békéscsaba, 70–80.
- Turai T. (szerk.) (2015): *Hármas határok néprajzi értelmezésben / An ethnographic interpretation of tri-border areas*. MTA BTK Néprajztudományi Intézet, Budapest
- Váradí M. M., Wastl-Walter, D., Veider, F. (2002): A végek csöndje. Határnarratívák az osztrák-magyar határvidékről. *Regio*, 2., 85–107.